

IZABELA KRZEPTOWSKA-MOSZKOWICZ*

**OGRÓD BOTANICZNO-ROLNICZY EDWARDA JANCZEWSKIEGO
PRZY STUDIUM ROLNICZYM UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
W KRAKOWIE JAKO KOLEKCJA ROŚLIN UŻYTKOWYCH****EDWARD JANCZEWSKI'S BOTANICAL GARDEN
OF AGRICULTURAL STUDIES OF THE JAGIELLONIAN UNIVERSITY,
AS THE COLLECTION OF USEFUL PLANTS**

Streszczenie

Mało obecnie znany krakowski ogród o charakterze ogrodu botanicznego został założony pod koniec XIX w. przy Studium Rolniczym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W opublikowanych do tej pory rozmaitych pracach zajmuje miejsce marginalne i nie doczekał się nigdy odrębnego opracowania. Ogród Botaniczno-Rolniczy, założony i kierowany przez Edwarda Janczewskiego, jednego z czołowych botaników krakowskich, był zakładem pomocniczym przy nauczaniu botaniki rolniczej. Należał z tego powodu do ogrodów specjalistycznych. Posiadał bardzo bogatą i cenną kolekcję roślin użytkowych i związanych z rolnictwem. Zapisał się w historii prawie 50-letnią działalnością, zarówno w związku z dydaktyką, jak i ze względu na prowadzone w nim znaczące badania naukowe na roślinach użytkowych.

Słowa kluczowe: rośliny użytkowe, ogród botaniczny, Edward Janczewski, botanika rolnicza

Abstract

At the end of nineteenth century at Jagiellonian University was established second of Cracow's botanical garden, weakly known presently. In publications which have appeared since today it is mentioned marginally and it hasn't separate elaboration. This botanical garden was settled and lead by Edward Janczewski, one of greatest Cracow's botanists. It was auxiliary institution for teaching of agricultural botanic. Thus it belongs to special gardens. It contained rich and valuable collection of useful plants and plants related to agriculture. It passed to history by almost half of century period of functioning as a place of practical teaching and significant researches on a useful plants.

Keywords: useful plants, botanical garden, Edward Janczewski, agriculture botanic

* Dr Izabela Krzeptowska-Moszkowicz, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Pierwsze w Europie ogrody botaniczne powstawały w czasach renesansu przy uniwersytetach i były najczęściej związane z nauczaniem medycyny. Rośliny w nich uprawiane miały właściwości lecznicze i były wykorzystywane w celach dydaktycznych, ale także jako surowiec do sporządzania leków. Z czasem rola ogrodów botanicznych uległa znacznemu poszerzeniu, a obecnie ważną ich funkcją jest również uprawa roślin zagrożonych w środowisku naturalnym, tzw. ochrona *ex situ*.

Plany utworzenia ogrodu botanicznego w Krakowie przy uniwersytecie krakowskim pojawiły się już pod koniec epoki renesansu, ale nie zostały one zrealizowane. Dopiero w 1780 r. założono katedrę chemii i historii naturalnej, a jednym z zakładów pomocniczych miał być ogród botaniczny, który rozpoczęto tworzyć trzy lata później – w 1783 r. Jest on obecnie najstarszym nieprzerwanie istniejącym ogrodem o tym charakterze w Polsce¹. Ogród Botaniczno-Rolniczy, powstały w 1891 r., był drugim ogrodem botanicznym założonym przy Uniwersytecie Jagiellońskim. Przeznaczony dla utworzonego w tym czasie w obrębie uczelni Studium Rolniczego, posiadał zbiór roślin rolniczych. Jest przykładem specjalistycznego ogrodu botanicznego, w którym kolekcjonowano rośliny użytkowe do celów dydaktycznych, a także prowadzono badania naukowe.

2. CHARAKTER I KOMPOZYCJA OGRODU

Ogród Botaniczno-Rolniczy jest jednym z mniej znanych krakowskich ogrodów, ale zasługującym na zainteresowanie. Powstał on specjalnie dla nowo utworzonego Studium Rolniczego UJ. Został założony i był wiele lat kierowany przez Edwarda Janczewskiego (1846-1918), jednego z czołowych krakowskich botaników. Uczony w 1875 r. utworzył i prowadził katedrę anatomii i fizjologii roślin UJ, która od 1890 r. objęta zajęciami z przedmiotów botanicznych dla studentów rolnictwa².

Studium Rolnicze była to pierwsza polska uniwersytecka placówka kształcąca w zakresie rolnictwa. Plany nauczania w tym zakresie zawarte były już w projekcie reformy Akademii Krakowskiej H. Kołłątaja, który proponował utworzenie odpowiedniej, osobnej katedry rolniczej. Ponownie starania w tym kierunku podjęto w latach 80. XIX w. i dopiero wtedy zakończyły się one sukcesem. Największe zasługi organizacyjne przypisuje się dwóm uczonym – Emilowi Godlewskiemu sen. i właśnie E. Janczewskiemu³.

Ogród Botaniczno-Rolniczy z założenia miał być specjalistycznym ogrodem botanicznym, ponieważ był zaplanowany jako zakład pomocniczy do nauczania botaniki rolniczej. Zarówno zatem jego lokalizacja, rozplanowanie, a także wprowadzone gatunki roślin były temu celowi podporządkowane. E. Janczewski tak pisał w 1891 r. do Senatu Akademickiego:

„Wykłady botaniki dla rolników powinny ich zapoznawać nie tylko z budową i organizacją wewnętrzną roślin, lecz także z postacią zewnętrzną i gatunkami roślin zbożowych, pastewnych, łąkowych itd. oraz chwastów i pasożytów wyrządzających rolnictwu klęski dotkliwe. Aby temu zadaniu wykładów botaniki mogło stać się zadość, istnieć musi ogród botaniczno-rolniczy z kolekcją wyżej wspomnianych roślin, położony tak blisko Uniwersytetu, aby uczniowie bez straty czasu nauczyli się rośliny rolnicze poznawać, a wykładający botanikę rolniczą miał je zawsze pod ręką jako materiał demonstracyjny przy wykładach”⁴.

¹ A. Piekietko-Zemanek, *Egzotyczny ogród na Wesołej*, Kraków–Wrocław 1986, s. 13-21.

² T. Majewski, *Edward Franciszek Glinka Janczewski (1846-1918)*, [w:] Zemanek A. (red.), *Złota Księga Uniwersytetu Jagiellońskiego*, cz. I: *Biografie Uczonych*, Kraków 2000, s. 75-82.

³ H. Jurkowska, T. Komornicki, T. Lityński, *Dzieje studiów rolniczych (1890-1962)*, Kraków 1965, s. 13-15, 19.

⁴ Archiwum UJ: SR 37 – list E. Janczewskiego do Senatu Akademickiego UJ (Kraków, 20 maja 1891).

Il. 1. Ogród Botaniczno-Rolniczy w okresie międzywojennym, [za:] J. Fierich jun., *I Studium rolnicze (1890-1923)*. Wydział Rolniczy UJ, nakładem Wydziału Rolniczego UJ, Kraków 1934

Ill. 1. Botanical Garden of Agricultural Studies in the interwar period

Ogród został założony prywatnym kosztem Janczewskiego na niewielkim obszarze 0,28 ha, zlokalizowanym pomiędzy budynkami Collegium Maius i Collegium Minus (dawniej Bursy Bogatej), między ulicami Jagiellońską i Gołębią a Plantami. Teren ten znajdował się w tamtym okresie pod zarządem dyrektora Ogrodu Botanicznego UJ, ale nie był w ogóle użytkowany. Wcześniej, ok. 1875 r., istniał tam dział roślin lekarskich, który prawdopodobnie został zniszczony podczas budowy Collegium Novum, ponieważ plac posłużył wtedy jako skład materiałów budowlanych. Jak wiadomo z dokumentów źródłowych, miejsce to porastała trawa oraz rosnę kilka drzew, na których pracownicy sąsiadującej Biblioteki Uniwersyteckiej wieszali pranie⁵. Dzięki zabiegom Janczewskiego obszar ten przeznaczono na Ogród Botaniczno-Rolniczy i ostatecznie przyznano Studium oraz przekazano pod jego kierownictwo. Teren ten miał długie tradycje ogrodowe, posiadał swoiste *genius loci*. Niegdyś w tym właśnie miejscu zlokalizowane były ogrody profesorskie Akademii Krakowskiej. Dane o ich istnieniu pochodzą już z 2 połowy XV w. Miały one najprawdopodobniej charakter wyłącznie użytkowy, ich częścią był również sad, a warzywa i owoce trafiały na stół profesorów uczelni⁶.

Ogród Janczewskiego miał kilka nazw – był nazywany Ogródkiem Botaniczno-Rolniczym, Rolniczo-Botanicznym lub Ogrodem Botanicznym Studium Rolniczego. Ze względu na swoje główne przeznaczenie do celów dydaktycznych miał układ geometryczny, kwaterowy. Mimo niewielkiej powierzchni posiadał bogatą kolekcję roślin użytkowych i roślin związanych z rolnictwem. Przez profesora Janczewskiego opisywany jako „wybornie położony, a wystarczająco rozległy”⁷. Lokalizacja ogrodu była bardzo korzystna ze względu na bliskość Collegium Novum, po drugiej stronie ulicy Gołębiej, gdzie w tak zwanej sali przyrodników były prowadzone wykłady z botaniki rolniczej. Według informa-

⁵ Archiwum UJ: S II 875 – zarządzenie Senatu Akademickiego UJ (Kraków, 2 czerwca 1891).

⁶ J. Bogdanowski (red.), *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997, s. 168-171.

⁷ Archiwum UJ: SR 37, op. cit.

cji z 1900 r. ogród był podzielony na dwie części. Posiadał nie tylko dział dydaktyczny, liczący aż 400 gatunków roślin, ale także dział eksperymentalny, który służył profesorowi do prowadzenia doświadczeń naukowych, m.in. pionierskich badań z zakresu genetyki (jeszcze przed ponownym odkryciem praw Mendla)⁸. Istniała tam kolekcja traw, które są jedną z najważniejszych grup roślin użytkowych, a także zbiór roślin rolniczych zielnych, drzew i krzewów owocowych oraz chwastów i pasożytów roślin uprawnych.

Teren ogrodu, w zarysie prostokątny, został zniekształcony przez wybudowanie w latach 1909-1912 na fragmencie placu należącym do ogrodu ogromnego gmachu: Collegium Witkowskiego⁹. Doprowadziło to do zmniejszenia powierzchni ogrodu, a także spowodowało jego znaczne zacienienie, co w przypadku kolekcji roślin użytkowych miało niebagatelne znaczenie. Równocześnie jednak rozpoczęto budowę własnej siedziby dla Studium Rolniczego przy ul. Żabiej (obecnie al. Mickiewicza) i w tym czasie ogród został przeniesiony przez profesora Janczewskiego w nowe miejsce. Dotychczas zajmowany teren ponownie przestał być użytkowany i dopiero w 2010 r., nawiązując do historii tego miejsca, ponownie go zagospodarowano, tworząc tam ogród doświadczeń.

3. NOWA LOKALIZACJA OGRODU, CENNE KOLEKCJE ROŚLIN

Przeniesiony Ogródek Botaniczno-Rolniczy zlokalizowano w najbliższym sąsiedztwie wybudowanego gmachu Collegium Agronomicum, w narożniku między ul. Czystą i obecnymi al. Mickiewicza. Powierzchnia Ogrodu uległa zwiększeniu do ok. 0,35 ha. W dużej części zachował on układ kwaterowy: „W ogródku tym na małych poletkach wysiewno różne rośliny uprawne i chwasty, w celu nauczania systematyki roślin”¹⁰, ale w pewnej jego części został wprowadzony także układ bardziej swobodny. Ogród usytuowano na podwyższonym tarasie z trzech stron zamkniętym murem. Znalazło się w nim miejsce na szklarnię z roślinami tropikalnymi, a ponadto basen na rośliny wodne i małe alpinarium. W sumie liczbę roślin szacowano w okresie międzywojennym na ok. 800 gatunków, z czego wynika, że zasób uległ podwojeniu. Ogród ten, jak i wiele innych ogrodów botanicznych, wydawał indeks nasion, co dawało okazję do wymiany i przez to do pozyskiwania nowych gatunków¹¹.

Najcenniejszą z kolekcji ogrodu była kolekcja krzewów porzeczek i ich mieszańców. Została zgromadzona dzięki staraniom profesora Janczewskiego i była jedną z najbardziej kompletnych na świecie. Służyła uczonemu do badań nad systematyką w obrębie rodzaju *Ribes*. W Zakładzie Anatomii i Fizjologii Roślin, któremu podlegał bezpośrednio ogród, istniał ponadto bogaty zbiór kilkuset okazów zielnikowych, który dopełniał kolekcję ogrodową. Sadzonki i materiały suche pochodziły od różnych botaników i zbieraczy roślin z wielu zakątków świata, a także z instytucji naukowych oraz szkółek drzew i krzewów europejskich i amerykańskich. Na podstawie tych materiałów Edward Janczewski opracował w języku francuskim i wydał w 1907 r. monografię rodzaju *Ribes* – porzeczką, która mimo upływu ponad stu lat, wciąż jest jednym z podstawowych dzieł dotyczących systematyki tej grupy roślin. Opisał w niej aż 28 nowych dla nauki gatunków. Pracy przyznano nagrodę im. A.P. de Candolle'a¹². W Ogródku Botaniczno-Rolniczym profesor prowadził ponadto eksperymenty nad mieszańcami

⁸ A. Zemanek, *Historia botaniki w Uniwersytecie Jagiellońskim (1780-1917)*, Kraków 1989, s. 31.

⁹ J. Bogdanowski, *op. cit.*, s. 168.

¹⁰ T. Liżyński, H. Jurkowska, Z. Kosiek, *Studia rolnicze w Krakowie (1890-1964) w 600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Warszawa 1965, s. 208.

¹¹ J. Zabłocki, *Historia i działalność Zakładu Botanicznego im. Janczewskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, Z. 14, 1968, s. 193.

¹² K. Kulpiński, *Edwarda Janczewskiego studia nad porzeczkami. Karta z dziejów systematyki XIX-XX w.*, Warszawa 2011, s. 33-34, 64-66, 97-105.

porzeczek. W latach 1903-1904 kompletna kolekcja porzeczek została przeniesiona do Ogrodu Botanicznego UJ, ale prawdopodobnie w części lub całkowicie została powielona i istniała nadal w Ogródku Botaniczno-Rolniczym, ponieważ wciąż szczycono się jej posiadaniem¹³. Ogród ten zachował swój charakter najprawdopodobniej do czasu wybuchu II wojny światowej. Profesor Janczewski zmarł w 1918 r. Następcą został jego uczeń Kazimierz Rouppert (1885-1963), kierując Zakładem Anatomii i Fizjologii Roślin i Ogrodem Botaniczno-Rolniczym w okresie międzywojennym.

Interesującym obiektem architektury ogrodowej jest szklarnia, która zachowała się do dnia dzisiejszego. Mimo niewielkich rozmiarów była podzielona na część ciepłą i zimną, ze względu na różne wymagania roślin, co uzyskano dzięki ściance działowej. Metalowa konstrukcja szklarni została osadzona na ceglanej podmurówce, zaopatrzone ją także w wiatrołap o bogatej dekoracji ślusarskiej w stylu secesyjnym. Przylegał do niej budynek „Pojnarówki”, który służył jako kotłownia¹⁴. Rośliny egzotyczne, które się w niej znalazły, pochodziły ze szklarni Ogrodu Botanicznego UJ, która dysponowała podwójnymi i nadliczbowymi okazami. Według sporządzonej listy przeniesiono tam co najmniej 66 gatunków z grupy najrzadszych i najcenniejszych oraz inne mniej wartościowe, których nie wyszczególniono. Wśród tych pierwszych znalazły się palmy, które pełniły bardzo ważną rolę gospodarczą i ekologiczną w regionach tropikalnych, m.in. *Chamaerops humilis* – karłatka niska, europejska palma z obszaru śródziemnomorskiego, której pączki liściowe bywają spożywane jako jarzyna, czy *Phoenix reclinata* – daktylowiec pogięty, afrykańska palma, o dużym znaczeniu użytkowym i o jadalnych owocach, a także interesująca roślina amerykańska przypominająca palmę: *Carludovica palmata*, z której pozyskuje się włókna i wyrabia się słynne kapelusze „panama”. Ponadto wiele innych roślin z takich rodzin jak bananowce (*Musaceae*) i storczyki (*Orchidaceae*) oraz z rodzajów: opuncja (*Opuntia*), aloes (*Aloe*), agawa (*Agava*), sagowiec (*Cycas*), ostrokrzew (*Ilex*)¹⁵. Bardzo duża kolekcja szklarniowych roślin tropikalnych w Ogródku Botanicznym UJ pochodziła z czasów, gdy ogrodnikiem był Józef Warszewicz (1812-1866), zatrudniony w latach 1854-1866. W czasie swoich stawnych ekspedycji do Ameryki Środkowej i Południowej zebrał i przywiózł do Europy kilka tysięcy roślin egzotycznych, w tym kilkaset nowych gatunków. Rozpoczynając pracę w Krakowie, wzbogacił kolekcje Ogrodu o bogaty zbiór roślin tropikalnych, a także pomnażał go dzięki szerokim znajomościom z zagranicznymi uczonymi. Wiele z tych roślin do dziś stanowi unikat w Europie. Pod koniec XIX w. kompleks szklarni Ogrodu Botanicznego UJ, łącznie z ogromną palmiarnią zbudowaną w 1882 r., był największym w monarchii austro-węgierskiej¹⁶. Dzięki temu do kolekcji Ogrodu Botaniczno-Rolniczego trafiło wiele roślin wartościowych i trudnych do zdobycia w ówczesnym czasie.

4. LATA POWOJENNE

Po II wojnie światowej całkowicie uległa zmianie natura Ogrodu Botaniczno-Rolniczego. Miał on już inne cele. Wcześniejszy ogród botaniczny, prawdopodobnie uszczuplony podczas działań wojennych i przejęcia budynku uczelni przez okupanta, został po 1945 r. przekształcony w ogród typowo użytkowy, co można uznać za zmianę bardzo niekorzystną. Ponadto teren w znacznej części zabudowano: powstała druga, większa szklarnia oraz dwie królikarnie, w których hodowano 40 królików w celu

¹³ J. Zabłocki, op. cit., s. 193.

¹⁴ J. Pollesch, A. Mamoń, Program Prac Konserwatorskich dla budynku „Pojnarówki” i zabytkowej szklarni, Kraków, Al. Mickiewicza 21, Kraków 2010, s. 2-6.

¹⁵ Archiwum UJ: S II 875 – pismo E. Janczewskiego do Senatu Akademickiego UJ (Kraków, 30 października 1911).

¹⁶ A. Piekietko-Zemanek, op. cit., s. 79-90, 105-106.

pozyskiwania surowicy¹⁷. Przedwojenne cenne i bogate kolekcje zostały zniszczone i zastąpione przez duże powierzchnie upraw pospolitszych roślin użytkowych, przeznaczonych przede wszystkim do sprzedaży, ponieważ ogród musiał wykazywać dochody, z których się utrzymywał. W pewnej jego części istniały także wyznaczone pola, na których prowadzono doświadczenia rolnicze. Tak pisano o ogrodzie w 1950 r.:

„Zagony ogrodowe (...) zajęte były na doświadczenia naukowe, prowadzone nad ziemniakami, kukurydzą i tytoniem. Ponadto na zagonach wolnych, uprawiane były: pomidory, kapusta, kalafior, buraki, pietruszka, marchew, truskawki, cebula, chryzantemy i inne kwiaty”¹⁸.

5. PODSUMOWANIE

Obecnie budynki dobudowane po wojnie nie istnieją, a teren ogrodu zajęty jest pod parking przeznaczony dla pracowników Uniwersytetu Rolniczego – spadkobiercy Studium Rolniczego UJ. Pierwotny układ Ogrodu Botaniczno-Rolniczego jest jednak wciąż czytelny. Istnieją mury, które kiedyś okalały ogród oraz pozostała secesyjna szklarnia, która została wpisana na listę zabytków miasta Krakowa (1998 r.). Zachowana jest w złym stanie, ale poddano ją obecnie konserwacji z przeznaczeniem na cele wystawiennicze. Porządkowane jest także jej otoczenie. Ponadto na terenie założenia ogrodowego istnieje nadal część przedwojennego drzewostanu.

Ogród Botaniczno-Rolniczy, mimo że dziś już nie istnieje, pełnił znaczącą rolę dydaktyczną i naukową przez prawie 50 lat. Jest przykładem specjalistycznego ogrodu botanicznego, a także częścią historii miasta Krakowa i nauczania botaniki rolniczej w ośrodku krakowskim.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J. (red.), *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997.
- FIERICH J. JUN., *I Studium rolnicze (1890-1923)*. Wydział Rolniczy UJ, Kraków 1934.
- JURKOWSKA H., KOMORNICKI T., LITYŃSKI T., *Dzieje studiów rolniczych (1890-1962)*, Kraków 1965.
- KULPIŃSKI K., *Edwarda Janczewskiego studia nad porzeczkami. Karta z dziejów systematyki XIX-XX w.*, Warszawa 2011.
- LITYŃSKI T., JURKOWSKA H., KOSIEK Z., *Studia rolnicze w Krakowie (1890-1964) w 600-lecie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Warszawa 1965.
- MAJEWSKI T., *Edward Franciszek Glinka Janczewski (1846-1918)*, [w:] ZEMANEK A. (red.), *Złota Księga Uniwersytetu Jagiellońskiego, cz. I: Biografie Uczonych*, Kraków 2000.
- PIEKIEŁKO-ZEMANEK A., *Egzotyczny ogród na Wesołej*, Kraków–Wrocław 1986.
- POLLESCH J., MAMOŃ A., *Program Prac Konserwatorskich dla budynku „Pojnarówki” i zabytkowej szklarni*, Kraków, Al. Mickiewicza 21, Kraków 2010 [wydruk].
- ZABŁOCKI J., *Historia i działalność Zakładu Botanicznego im. Janczewskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, Z. 14, 1968.
- ZEMANEK A., *Historia botaniki w Uniwersytecie Jagiellońskim (1780-1917)*, Kraków 1989.

¹⁷ Archiwum UJ: S III 817 – zwierzętarnia (1949), S III 90 – dokumentacja budowy nowej szklarni (1949-1951).

¹⁸ Archiwum UJ: S III 90 – spis dochodów własnych Ogrodu Rolniczo-Botanicznego.